

О. М. Жук

УДК 94 (477): 316.334.55/56

УРЯДОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КОЛОНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1569–1648 pp.)

В статті простежуються особливості реалізації Люблінської унії 1569 р., специфіка державного регулювання колонізації на приєднаних українських землях у складі Речі Посполитої. Встановлено, що королівський уряд Польщі протекційною політикою намагався створювати сприятливі умови для колонізації спустошених земель Наддніпрянщини. Однак визначальна роль у цьому процесі належала українській шляхті, козацтву і селянам-утікачам.

Ключові слова: унія, колонізація, польський уряд, українські землі, міста, замки, козаки, селяни-втікачі.

В статье прослеживаются особенности реализации Люблинской унии 1569 г., специфика государственного регулирования колонизации на присоединенных землях в составе Речи Посполитой. Установлено, что королевское правительство Польши протекционной политикой пыталось создавать благоприятные условия для колонизации опустошенных земель Приднепровья. Но, несмотря на это, важная роль в этом процессе принадлежала украинской шляхте, казачеству и крестьянам-беглецам.

Ключевые слова: уния, колонизация, польское правительство, украинские земли, города, замки, казаки, крестьяне-беглецы.

In the article the special features of realization of the Lublin Union (1569) are analyzed, as well as the peculiarity of governmental regulation of colonization in the joined Ukrainian lands within Rich Pospolyta. It was ascertained that the Polish royal government with its protective policy attempted to create favourable conditions for colonization of the wasted lands of the Naddniprianschyna (the Dnieper area). But the leading role in that process belonged to the Ukrainian nobility, Cossacks and peasants-fugitives.

Keywords: union; colonization; Polish government; Ukrainian lands; towns; castles; Cossacks; peasants-fugitives.

Постановка наукової проблеми. Сучасний розвиток та розміщення міських поселень, формування їхніх спільних та відмінних рис значною мірою зумовлені їхнім генезисом, особливостями виникнення та функціонування в різні історичні періоди. З огляду на це, актуальним є дослідження колонізації українських земель у складі Речі Посполитої.

Аналіз досліджень із цієї проблеми. Російський історик права М. Владимирський-Буданов досліджував чисельність поселень на українських землях у складі Литви і Польщі, напрямки колонізації та етнографічний склад населення [4]. Він переважно користувався дослідженнями та описами староств українських земель першої половини XVII ст., які склав польський дослідник української старовини О. Яблоновський [12].

Історію колонізації українських земель у складі Речі Посполитої побіжно висвітлювали відомі історики минулого й сучасності: М. Грушевський [6], Н. Полонська-Василенко [9], В. Голобуцький [5], Н. Яковенко [11] та ін. Разом із тим урядове регулювання колонізації українських земель у складі Речі Посполитої та його наслідки досі не були предметом спеціального вивчення.

Завдання статті — проаналізувати урядову політику Польщі щодо спустошених земель Наддніпрянщини, а також визначити роль королівського уряду та окремих верств українського суспільства в колонізації цих земель.

Виклад основного матеріалу. Навесні — влітку 1569 р. на виконання рішень Люблінського сейму українські землі Підляшшя, Волині, Брацлавщини та Київщини було включено до складу Речі Посполитої. Так завершився тривалий унійний процес Литви й Польщі, який депутати особливо активно обговорювали протягом останніх п'яти років, з часу Варшавського сейму 1564 р. [6, с. 370–373].

Прилучення українських земель до корони мало свої особливості. Вступаючи в унію з Польщею, українська шляхта намагалася захистити свій народ від польського впливу, зберегти його історичну самобутність. Для цього вона висувала на сеймі певні умови, серед яких найважливішою було збереження руської мови в усіх офіційних документах, як у судах гродських і земських, так і в актах королівської канцелярії. В грамоті про приєднання Волинської землі відзначено: «Акты по всем судебным делам, в судах гродских и земских, как то: позвы, записи в книги и другие акты, и все дела, также декреты наши, выдаваемые из канцелярии нашей коронной, и листы, посылаемые по всем делам, как нашим королевским, так и земским коронным, должны быть писаны не иным письмом, как только руским, на вечные времена». Цю ухвалу було повторено і в акті про приєднання Київщини [7, с. XXXIV–XXXV]. І все-таки, приєднання до Польщі підтримала незначна кількість українських магнатів, які хотіли зрівнятися в правах і почестях з польською аристократією. Основну частину української шляхти через тривалий час вдалося примусити підписати присягу короні, розіслану в королівському універсалі, тільки завдяки погрозі звинуваченням у спротиві владі й законам, а також — конфіскацією маєтків, висловленій у тому самому документі [1, с. 3].

Дискусії та небажання волинської шляхти прийняти присягу польській короні, надіслану в місцевий уряд королівським універсалом, забезпечили їй певні привілеї. На Волині й далі діяв Литовський статут, а в адміністраціях і судах зберігалася українська мова. Православна шляхта зрівнювалася в правах з католиками і діставала право на всілякі посади аж до сенаторських. Посади в місцевих волинських урядах могли займати виключно осілі жителі Волинської землі [1, с. 1–15; 6, с. 397]. Аналогічні привілеї зберігалися й за Київщиною: «землю рускую и княжение Киевское и всех оныя земли жителей вообще и каждого особливо от послушания, владения должностей и повелений Великого Княжества Литовского на вечное время изземлем, освобождаем и к польському королевству как равных к равным, свободных к свободным... присовокупляем и соединяем, обещая равно как римского, так и русского исповедания людям, производство в сенаторские и прочие все достоинства» [3, с. 86].

Разом з тим на Люблінському сеймі 1569 р. звернули увагу на українські землі Наддніпрянщини, які, згідно з унійним актом, переходили зі складу Великого Князівства Литовського до Польського королівства. Депутати сейму ухвалили провести перепис спустошених татарськими нападами земель, щоб визначити їхню придатність для майбутнього перезаселення та будівництва на них оборонних споруд. Вже наступного 1570 р. в результаті обстеження було укладено перепис спустошених українських земель [11, с. 244–245].

Ще в 1568 р. польський король і великий князь литовський Сигізмунд II Август надіслав свій універсал на українські землі Наддніпрянщини, вперше адресувавши його не місцевій адміністрації, а вільним козакам, які мешкали в пониззі Дніпра та нападали на татарські улуси. Пригрозивши козакам покаранням за несанкціоновані військові дії проти татар, великий князь запропонував їм обійняти військову службу при прикордонних замках за відповідну державну плату. А через рік після Люблінської унії за дорученням короля на Дніпровський Низ поїхав з ревізією коронний гетьман Єжи Язловецький. За його пропозицією, козаків виводили з-під юрисдикції місцевих урядників і як окрему військову одиницю підпорядковували гетьманській владі. Тоді ж було сформовано перший військовий загін із 300 козаків, який перебував на державному утриманні [11, с. 259–260].

В часи міжкоролів'я 1575 р. татари скористалися моментом і спустошили Волинь та Брацлавщину. Тому вже наступного року новий король Польщі Стефан Баторій вживає заходів для безпеки держави, зокрема влаштовує прикордонну сторожу на Дніпрі. Король наділив козаків повним військовим устроєм, поділив їх на полки і сотні, поставив над ними старшин, підпорядкувавши всіх вибраному з їхнього середовища козацькому геть-

ману. Він же подарував першому козацькому гетьманові князю Богданові Ружинському гетьманські клейноди: королівський прапор із гербом Польщі, бунчук — на знак козацьких перемог над татарами, булаву — символ влади і військову печатку — завіряти документи гетьманської канцелярії. Чисельність виборних або реєстрових козаків, які несли прикордонну сторожу, було доведено до 6 тис. осіб. Кожен із них мав коня, рушницю, списа й отримував державну платню за службу. Загальна кількість привілейованого козацького війська на Наддніпрянщині досягала 20 тис. осіб. Козаки під час служби судилися в полкових і сотенних судах, а в земських справах — у повітових земських шляхетських судах згідно зі Статутом. Окрім цього, Стефан Баторій «пожалував» козакам місто Трахтемирів на Дніпрі, дозволив їм розселятися до самого Києва, а для перебування козацького гетьмана збудував особливу резиденцію — місто Батурин на річці Сейм [3, с. 81].

Укладений відповідно до сеймової ухвали 1570 р. перепис спустошених татарами українських земель Наддніпрянщини не зберігся до нашого часу, проте перелік відновлених протягом останньої чверті XVI ст. укріплених містечок з невеликими фортецями («замочками»), біля яких виростали поселення, показує, що більшість з них виникла на місці старих поселень і городищ. Частина з них прямо ідентифікується з давніми поселеннями, як от: Васильків — Василів, Біла Церква — Юріїв, Макарів — Воронин, Білилівка — Раставиця, Володарка — Володарів, Ружин — Щербів, Антонів — Розволож та ін. В інших випадках, коли місцеві мешканці не пам'ятали старих назв, підкреслено, що містечко виникло біля річки на старому городищі, як, наприклад, Котельня — під Житомиром, Ходорків і Корнин — на річці Ірпені, Брусилів і Рожів — на річці Здвижі, Кодня та Черняхів — на річці Тетереві, Бердичів і Троянів — на річці Гнилоп'яті, Паволоч — на річці Раставиці, тощо. Осаджували міста й на нових місцях, зокрема так виникли Полтава, Батурин, Умань та ін. [11, с. 245].

Появу нових містечок супроводжувало розселення біля них сіл, мешканці яких у разі небезпеки ворожого нападу могли сховатися за стінами містечкового замочка. Відтак утворювалася ціла нова волость з податковою, церковною і торговельною округою. Адже в містечку перебувала урядницька адміністрація, стояв храм — центр парафії, тому що більшість сіл були хуторами без храмів. У містечку, яке отримувало право на ярмарки й торги, зосереджувалася місцева торгівля. Звільнене від податків міське та довколишнє сільське населення у ярмаркові й торгові дні реалізовувало продукцію свого господарства й ремісничі вироби [11, с. 245].

Королівський уряд Польщі створював сприятливі умови для колонізаційного пожвавлення. Прикордонним українським містам надавалися податкові й митні пільги. Їхні мешканці, як «люди українні» — купці Канева, Черкас, Переяслава, Вінниці, Брацлава, Білої Церкви тощо, повністю звільнялися від сплати торговельного мита на території всієї Речі Посполитої. Міщани згаданих міст не знали й звичних податків, а лише мали «конно й оружно» виїжджати з загоном місцевих намісників супроти татар [11, с. 247].

Протекційна політика уряду разом з приватною ініціативою людей, які не боялися оселятися в сусідстві з татарськими шляхами, призвела до прискореного освоєння «українних земель». Практикована короною система захисту порубіжжя також виявилася безумовно ефективнішою за ту, що існувала у Великому Князівстві Литовському. Створення постійного кавалерійського війська на чолі з гетьманом польним та структурне оформлення очолюваного своїм гетьманом козацького Війська Запорозького разом із загонами надвірних військ князів і волинського, київського та подільського панства, забезпечувало надійніший захист від татар. Разом з тим, король, обіцяючи споруджувати державним коштом такі необхідні на кордоні оборонні замки, не мав на це ні сил, ані грошей. Тому його участь у колонізаційних акціях зводилася до сприяння приватній ініціативі князів, панів, шляхти та інших «заслужених осіб». Так, після 1570 р. спочатку Стефан Баторій, а за ним і Сигізмунд III роздавали воякам-ветеранам, які особливо відзначилися в битвах з татарами, виявлені ревізорами порожні землі. Хоча цьому дуже опиралися депутати сейму, які не хотіли, щоб державні землі переходили в приватні руки. Тому на Київщині й Брацлавщині, за поданням гетьманів, король надавав спорожнілі земельні наділи «заслуженим жовнірам». Але ці наділи були невеликими й надавалися не в спадкову, а в пожиттєву власність. Лише в окремих випадках, за згодою сейму, надання були спадковими. В особливо великих масштабах цю акцію проводили тричі: в 1584, 1590 і 1609 рр. У 1584 р., заслужений вояк, князь Кирик Ружинський, отримав урочище Котельню під Житомиром. Сейм 1590 р. санкціонував надання чотирьом тогочасним старшинам (Войтеху Чоновицькому, Кшиштофу Косинському та ін.) земель на південь від Білої Церкви, а саме: городища Володарка, селища Розволож і урочищ Рокитна та Ольшаниця. На цьому ж сеймі черкаський староста, князь Олександр Вишневецький, домігся підтвердження на велику «пустинню річки Сули», перекуплену ще його батьком від брацлавського землянина Михайла Байбузи — спадкоємця давніх володінь князів Глинських. А в 1609 р. наближений до короля подільський магнат В.-А. Калиновський «за значні й криваві заслуги» в обороні прикордон-

ня отримав «пустку, звану Умань» — розлогий степовий обшир над Полем, у верхів'ях річки Ятрань [11, с. 247].

Отже, прискорено колонізувати українські пустелі спочатку запропонувала держава, оскільки вона передусім була заінтересована в безпеці південних кордонів. Проте сама держава чи не найважливішим заходом для здійснення цієї ініціативи визнала роздавання земель приватним особам. Це почалося ще від моменту унії 1569 р., надалі підтверджувалося рішеннями сеймів за Стефана Баторія й набрало особливо великого розмаху за правління Сигізмунда III [4, с. XIV].

Тому успіхи колонізації після Люблінської унії були наслідком передусім господарської діяльності місцевих князів і панів, які на власний кошт будували невеличкі фортеці та осаджували нові поселення в приватних володіннях, а, перебуваючи на посадах старост, — і на державних землях. Достатньо ознайомитися з іменами власників чи ініціаторів заснування міст і містечок, якими вкрилися Київщина та Брацлавщина в 1570–1620-х рр.:

- князі Острозькі: Березань, Биків, Біла Церква, Вільськ, Гельмязів, Димер, Красне, Переяслав, Пиків, Рокитна, Тетіїв, Триліси, Яблунів;
- князі Збараські: Антонів, Бершадь, Володарка, Гайсин, Дашів, Ладизин, Погребище, Прилуки, Соколиць;
- князі Корецькі: Білилівка, Білогородка, Кальник, Линці;
- князі Вишневецькі: Варва, Гадяч, Горошин, Жовтин, Корсунь, Кременчук, Крилів, Лохвиця, Лубни, Мошни, Переволока, Пирятин, Прилуки, Ромни, Хорол, Чигирин;
- київські пани: Аксаки — Мотовилівка; Бутовичі — Брусилів; Вільгорські — Ялминка; Вороничі — Денеші, Троянів; Горностаї — Ліщин; Лозки — Рожів; Немиричі — Олевськ, Черняхів; Макаровичі-Івашенцевичі — Макарів, Мотижин; Тишкевичі — Бердичів, Білопілья, Кодня, Махнівка, Нехворощ, Слободище; Олізари-Волчковичі — Коростишів; Проскури-Сушчанські — Іванків, Корнин; Харленські — Бишів, Гостомель, Ржищів; Тиші-Биковські — Ходорків;
- брацлавсько-вінницькі пани: Стрижовські — Янів; Мелешки — Куна; Шашкевичі — Вишківці і т. д. [11, с. 248].

З іншого боку, важливим чинником окраїнної колонізації була міграція населення в пошуку кращого місця проживання. Значну її частину становили селянські втечі. Втечі багатьох селян були пасивною формою протесту проти посилення феодального гніту. Вони відчутно зачіпали економічні позиції феодалів, багатство яких залежало від кількості підлеглих їм селянських господарств, що змушувало панів бути стриманішими у відносинах з підданими. Для селян, прив'язаних до землі, відхід був

крайнім заходом, важким іще й тому, що треба було зніматися з насиджених місць усією сім'єю, разом із худобою й домашнім начинням. Частина селян мігрувала в маєтки сусідніх панів, це були так звані локальні втечі. Більшість же втікачів намагалися йти подалі, щоб їх не знайшли їхні пани. Вони мігрували на схід і на південний схід, де було багато спустошених, але придатних для обробітку земель, де феодалні повинності були значно меншими. Новоприбульці зорювали цілинні землі, засновували тут міста й села. Втікши від своїх і опинившись, нерідко, в маєтках інших панів, селяни попервах перебували на «слободах» і «волях», тобто не відбували повинностей, а згодом ставали звичайними підданими [10, с. 12].

Вже 1571 р. у межах Волинського воєводства, тільки в документах зафіксовано втечі 172 родин підданих князя Романа Сангушка з 20 сіл Нехуцької та Турійської волостей [10, с. 370]. В межах Подільського воєводства у 1599 р. втекло 1915 родин [10, с. 420]. А в 1596–1624 рр. серед багатьох інших втеч із різних повітів на «українні землі» відзначено 61 втечу підданих різних осіб з Луцького і 44 — з Кременецького повітів до Київського повіту [10, с. 414–415]. В 1600–1618 рр. 12 підданих втекли з Володимирського до Київського повіту, а в 1600–1624 рр. утекли 11 підданих з Кременецького до Брацлавського, 62 — з Луцького до Житомирського і 64 — з Овруцького до Житомирського повітів [10, с. 424]. В 1603 р. 26 підданих з волинського маєтку князя Костянтина Острозького втекли до м. Стеблів у Корсунському старостві. Наступного року в межах Подільського воєводства було зафіксовано 1384 втечі підданих різних осіб. У 1604–1624 рр., серед інших, відзначено 78 втеч підданих з правобережної частини Київщини на Лівобережжя [10, с. 428–429].

Лави козацтва постійно поповнювалися вихідцями з селянства, особливо в повстанські періоди. Козацтво було притягальною силою для селян, невдоволених посиленням панського гніту, які шукали послаблення чи визволення від нього. Потрапляючи в козацьке середовище, селяни ставали вільними і формували в ньому не лише низи, а й старшинську верхівку. Боплан, згадуючи про факти втечі українських селян від панів, зазначає: «Найвідважніші з них подаються на Запоріжжя... За рахунок таких селян-втікачів козацькі загони вельми зростають». Коли селянам вдавалося дістатися до земель, контрольованих козаками, пани втрачали можливість їх повернути. Селяни навіть погрожували своїм панам, що підуть геть до козаків, якщо ті не припинять зловживати повинностями. Наявність козацтва як військової організації значною мірою зумовила широкий розмах народної колонізації південно-східних окраїн українських земель, бо тамтешнє населення, серед якого були й козаки-орачі, перебу-

вало під захистом козацтва: як від руйнівних татарських набігів, так і від свавілля панів [10, с. 19].

Польський уряд рішуче боровся як з селянськими втечами, так і з «козацьким свавіллям». Незважаючи на те, що артикулами дванадцятого розділу Другого Литовського Статуту 1566 р., який діяв на українських землях, регламентувалося соціально-правове становище різних категорій підданих, зокрема й стосовно їхніх переходів і втеч, у подальшому на вальних сеймах неодноразово розглядається питання про впорядкування процедури судочинства щодо повернення, покарання виступів і втеч підданих селян. У XVI–XVII ст. було опубліковано близько 60 законодавчих актів, спрямованих проти втеч селян. Ці акти були спробою забезпечити шляхті розшук втікачів і погрожували селянам суворими карами [8, с. 229]. При цьому особливі вимоги ставилися до державних урядовців — повітових старост. «Старости ж і їх уряди зобов'язані здійснювати екекуцію на основі судової ухвали так само, як і проти тих, хто не виконує рішень суду. А якби староста виявив при цьому недбальство, сторона може розпочати проти нього судову справу відповідно до конституції теперішнього сейму» [10, с. 338–342]. Окрім конституцій — рішень вальних сеймів, на місця розсилалися також окремі королівські розпорядження — універсали. Універсал Стефана Баторія від 4 січня 1580 р. вимагав, щоб показаних осіб простого стану, які нападали на татарсько-турецьке прикордоння, старости, князі, пани і шляхта виловлювали в своїх маєтках і страчували. А хто зі шляхти від цього відмовлявся, той позивався до королівського надвірного суду [10, с. 342].

1589 р. за рішенням варшавського сейму було створено спеціальну сеймову комісію для боротьби з втечами селян з Руського і Подільського воєводств. Конституція наступного столичного сейму 1590 р. вимагала впорядкувати й переписати запорозьке козацтво, аби запобігти козацько-селянським виступам і виходу селян на Запорожжя [10, с. 344]. Того ж року, відповідно до королівського універсалу Сигізмунда III, організовувався спеціальний каральний загін у 1000 чоловік для припинення «сваволі людей українних» [2, с. 28].

У зв'язку з козацьким свавіллям київський воєвода князь Костянтин Острозький звинувачував на сеймі Річ Посполиту в невжитті відповідних заходів для ремонту напівзруйнованих замків у Києві й у Білій Церкві, внаслідок чого низові козаки пізніше захопили Київ і пограбували його, забравши гармати й артилерійські запаси [2, с. 36; 4, с. XXII].

На початку 1593 р. низові козаки вторглися в Київське і Волинське воєводства і, як написала у відозві з приводу скасування судових років волинська шляхта, «...обычаем неприятельским замки и места так его королев-

ское милости, яко и шляхетские посаждают, и людей забияют и мордуют и до присяг на послушенство свое примушают...» [2, с. 8–39]. Досить різними щодо цього були конституції Варшавського і Віленського сеймів 1593 р.: «низовиків та всіх інших людей, які свавільно збираються ватагами, чинячи наїзди і насильства або намірюючись без дозволу переходити кордони нашої держави, слід вважати за ворогів батьківщини і зрадників, а тому при першій же потребі проти них без усякого судового процесу можна посилати загони кварцяного війська...» і «панове воєводи, старости і державці маєтків його королівської милості ... зобов'язані вилучувати і ув'язнювати тих людей, котрі з міст і сіл виходять на Низ...». Надалі, в зв'язку з селянсько-козацькими повстаннями під керівництвом Криштофа Косинського в 1593 р. і Северина Наливайка в 1595 р., варшавський вальний сейм 1596 р. ухвалив забрати в козаків міста Трахтемирів і Бориспіль з прилеглими грунтами і повернути їх до королівського столу [10, с. 346–347; 2, с. 53].

І хоч сеймом 1601 р. запорозьким козакам за вірну і достойну службу повернули їхні права, уже в травні 1607 р. козацтво позбавили власної юрисдикції. Проте цей захід виявився формальним, а козаки не підлягали урядовим судам і перешкоджали владі чинити правосуддя над міщанами королівських міст. Тому, за сеймовою конституцією 1609 р., щоб досягти порозуміння й вчиняти правосуддя, в Україну було знову послано королівських комісарів [10, с. 348–349].

Про запізнілу реакцію і малу ефективність урядових рішень щодо зміцнення оборони прикордонних земель свідчать подальші факти утримання державних замків. Коли в 1605 р. від удару блискавки згорів Київський замок, то сеймове рішення з його відбудови прийняли тільки через два роки, а власне відбудовувати розпочали ще через десять років. У незадовільному стані 1622 р. перебували Канівський і Черкаський замки [4, с. XXII–XXIII].

Після завершення Хотинської війни, в якій українське козацьке військо виступало на боці Польщі та особливо відзначилося, за вимогами польських панів розпочався наступ на права і вольності козаків. Боячись покозачення селянства, польський уряд створив комісію для впорядкування козацького реєстру. Комісарам доручалося зменшити реєстр до 3 тис. осіб, а всіх інших козаків повернути під владу старост. Водночас уряд передбачав жорстокі заходи, щоб розірвати зв'язки центру України з Запорожжям. За втечу до запорозьких козаків і переправлення їм зброї, пороху та свинцю призначалася смертна кара. Однак увести в дію таку постанову комісари не могли, бо в їхніх руках не було потрібної в таких випадках реальної сили. Поки що її мало козацтво [5, с. 270–271].

1625 р. на Запорозжжі піднялося козацьке повстання під керівництвом Марка Жмайла, в якому взяли участь близько 20 тис. осіб. Після кількох жорстоких битв з польським військом коронного гетьмана Конецпольського було підписано Куруківській договір, за яким козацький реєстр збільшувався з 5 до 6 тис. осіб, а козацьким гетьманом обрали Михайла Дорошенка. Проте після укладення Куруківського договору тиск польської влади на українське населення ще більше посилювався. Збільшувалися податки, багатьох козаків повернули до селянського стану, а їхні ґрунти відібрали на користь шляхти. До кривд додавалися насильство і бешкети польських жовнірів із кварцяного війська, введенного на постій як каральна сила для допомоги польським панам у придушенні виступів українців [5, с. 278–280].

1630 р. розпочалося нове козацьке повстання, очолюване гетьманом Тарасом Трясилом. На бік повсталих запорожців перейшли і реєстрові козаки. Повстанці оволоділи Корсунем, Каневом і Переяславом. У битві під Переяславом загинуло близько 10 тис. коронного війська. За Переяславською мирною угодою польські пани погоджувалися збільшити козацький реєстр до 8 тис. чоловік, однак її умови односторонньо скасував Конецпольський [5, с. 281–286].

Негативну роль у порозумінні між королівською владою і козацтвом, а, відповідно, і в справі урядового впливу на колонізацію українських земель відіграла Берестейська церковна унія 1596 р. Напівтаємно підготовлена короною і окремими православними владиками, вона внесла розкол і сум'яття в православний світ. Українське православне поспільство і шляхта відразу ж стали на шлях боротьби за відновлення православ'я. Їх підтримали запорозьке козацтво і найвизначніший прибічник православ'я — князь Костянтин Острозький [9, с. 390–393]. Боротьба українського народу за відновлення православ'я тісно переплелася з боротьбою за збереження української мови в державних актах. Віра і мова — ці найважливіші питання для українців у складі Польщі порушили посли на Варшавському виборчому сеймі 1632 р. На сейм прибуло 140 депутатів від Волинського воєводства, 25 — від Київського і 20 — від Брацлавського. Українські депутати поставили умову: не приступати до виборів нового короля Польщі, допоки буде задоволено їхні вимоги щодо мови і Церкви. Тож Варшавський генеральний сейм 1632 р. постановив, щоб усі акти стосовно Волинського, Київського і Брацлавського воєводств писалися в королівських канцеляріях українською мовою, а написані іншою мовою не мали юридичної сили. Також постановою сейму було відновлено права православної Церкви з наданням вільної відправи богослужінь, будівництва нових і ремонту старих церков, влаштуванням цер-

ковних братств, друкарень, шпиталів і шкіл, вибору православною шляхтою свого митрополита і єпископів. При цьому православні міщани допускалися до урядових посад у всіх містах і містечках держави [7, с. LIII–LIV].

Новообраний у 1632 р. польський король Владислав IV в умовах війни з Росією пішов на деякі поступки своїм українським підданим. Польська влада в Україні знову почала набирати в козаки охочих, які надалі брали участь у московській кампанії. Проте по укладенні мирної угоди з Росією козацький реєстр скоротили до 7 тис. осіб, а на українській Наддніпрянщині знову розмістили кварцяне військо. В системі урядових заходів особливе місце відводилося боротьбі з Запорозькою Січчю. Сейм 1635 р. підтвердив загрозу найсуворішими покараннями за втечі й стосунки з Запорожжям. Щоб контролювати Запорожжя, сейм ухвалив збудувати фортецю Кодак на Дніпрі й наказав негайно виділити зі скарбниці на її будівництво 100 тис. золотих. Кодацьку фортецю будував французький інженер Гійом-Левасер де Боплан під наглядом коронного гетьмана С. Конецпольського. Однак через кілька днів після завершення будівництва цієї неприступної твердині запорожці, очолювані Іваном Сулимою, захопили її [5, с. 289–295].

Таким чином, урядове регулювання колонізації українських земель у перші десятиріччя після Люблінської унії 1569 р. призвело до значної їх активізації. Однак надалі через брак відповідних державних коштів справа колонізації покладалася на приватну ініціативу української шляхти і козацтва. Проте формування козацтва і міграції на окраїнні землі селян, значну частку яких становили втікачі від панів, були досить складними й не піддавалися ефективному державному регулюванню. Козацтво завжди вважало себе вільним і самодостатнім, йому важко було нав'язати державну дисципліну. Тому, з одного боку, держава, підтримуючи українське козацтво, мала військову силу, здатну захистити прикордонні землі від татарських нападів, а з іншого — державна дипломатія мала проблеми від козацьких нападів на підвладні туркам і татарам землі. Від козацького свавілля й учорашніх своїх підданих — селян-утікачів — потерпали маєтки князів, панів і шляхти. Масові втечі селян на вільні наддніпрянські землі, з одного боку, сприяли швидкому заселенню й обробітку цих земель, а з іншого — були невігідні панам, колишнім власникам цих селян, маєтки яких занепадали через втрату робочої сили. Тому держава, надаючи пільги в оподаткуванні «новоосілих» на спустошених землях селян, разом з тим (на вимогу шляхти) вживала заходів для повернення селян-утікачів їхнім власникам. Побічним ефектом було зниження феодалного тиску на українське селянство.

Згадані внутрішні суперечності на українських землях посилювалися тиском «польщизни» не тільки на простий народ, а й на православну українську шляхту. Цей тиск проявився в наступі на українську мову й православну Церкву, чим було порушено висунуті українською шляхтою умови приєднання українських земель до корони. Королівська канцелярія розсилала документи польською мовою з латинськими зворотами, а відтак у місцеві урядові канцелярії стали проникати поляки або католики. Змова короля й частини вищого православного духовенства, відповідно підготовленого поляками, призвела до ліквідації православної Церкви на з'їзді в Бресті 1596 р. Тому в боротьбу проти наступу «польщизни» разом із козаками, селянами й міщанством вступила українська шляхта.

Під час перебування на королівському престолі Владислава IV намітилось деяке послаблення суперечностей в українському суспільстві й, разом з тим, загострилися суперечності в польській державі між королівською владою і магнатсько-шляхетським свавіллям.

У зазначений період Польща перебувала в стані феодальної анархії, яка стала в часи Владислава IV особливо загрозливою. На її державний устрій особливо вплинули так звані «Генріхові Артикули», прийняті у зв'язку з обранням королем французького принца Генріха Валуа (1573–1574 рр.). Відповідно до Артикулів, Річ Посполита була шляхетською республікою з виборним королем. Король був зобов'язаний кожні два роки скликати сейми, яким належала вся законодавча влада. Він не міг протиставити своє рішення рішенням сейму. Для загальнодержавного збору війська (рушення) також вимагалася згода сейму. В 1578 р. шляхта звільнилася й від юрисдикції королівського суду, замість якого було створено її найвищий становий суд — шляхетський трибунал [8, с. 192–193]. Таким чином, магнати і шляхта стали повними володарями влади в країні. Всі спроби польських королів та прихильників посилення королівської влади покласти край свавілля магнатів — головних винуватців феодальної анархії — зазнавали поразки. Магнати вирішували долю Речі Посполитої на шкоду національним інтересам країни. Тому уряд короля Владислава IV, очолюваний канцлером Ю. Оссолінським, спробував відновити боротьбу зі всевладними магнатами. Одним з аспектів цієї боротьби передбачалося використання козацького війська, поряд з кавалерією, проти магнатської олігархії. Король через посланих в Україну довірених осіб, потай від магнатів, сподівався збільшити з допомогою старшини реєстрове військо до кількох десятків тисяч козаків. Внутрішня політична боротьба в країні тривала протягом 1646–1647 рр. В ході неї дехто з козацьких старшин перейшов на бік магнатів, а значно зросло за кількістю козацьке військо очолив прихильник короля гетьман Богдан Хмельницький [5, с. 351–357].

1. Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР). — Ч. 2 — Т. 1. Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. — К., 1861.
2. АЮЗР. — Ч. 3. — Т. 1. Акты о казаках. — К., 1863.
3. Бантыш-Каменский Л. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства [Текст] / Бантыш-Каменский Л. Н. — К. : Час, 1993. — 656 с.: іл. — (В опр). — (Україна. Голоси історії).
4. Владимирський-Буданов М. Ф. Кому принадлежит главная роль в деле заселения Украины в конце XVI и нач. XVII в.? / М. Ф. Владимирский-Буданов // АЮЗР — Ч. 7. — Т. 3. Акты о заселении Южной России XVI–XVIII вв. — К., 1905.
5. Голобуцкий В. Запорозьке козацтво / Голобуцький В. — К. : Вища школа, 1994. — 539 с.
6. Грушевський М. С. Історія України-Руси [Текст] : в 11-ти т. 12 кн. / Грушевський М. С. — К. : Наукова думка, 1991. — (Пам'ятки іст. думки України). — Т. 4. XIV–XVI віки — відносини політичні. — 1993. — 544 с.
7. Иванишев Н. От председателя Киевской комиссии для разбора древних актов / Н. Иванишев // АЮЗР. — Ч. 2. — Т. 1. Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. — К., 1861. — С. I–LXIV.
8. История Польши [Текст] : в 2 т. / Второе изд., дополн., под ред. В. Д. Королюка, И. С. Миллера, П. Н. Третьякова. — М. : Изд-ство Академии Наук СССР, 1956. — Т. 1. — 706 с.
9. Полонська-Василенко Н. Історія України / Полонська-Василенко Н. : У 2 т. — 2-ге вид. — К. : Либідь, 1993. — Т. 1. До середини XVII століття. — 640 с.
10. Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Г. В. Боряк, К. А. Віслобоков, Т. Ю. Гирич та ін. [відп. редактор М. Г. Крикун]. — К. : Наукова думка, 1993.
11. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — 2-ге вид., перероблене та розшир / Яковенко Н. — К. : Критика, 2005. — 584 с.
12. Jabłonowski A. Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola, i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / A. Jabłonowski // Źródła dziejowe. — T. V. — Warszawa, 1877.

Ю. В. Коптюх, О. І. Калінович

УДК 246.1; 146.3. К-65

ОСТРІЙСЬКА ПОКРОВСЬКА ЦЕРКВА: ОСОБЛИВОСТІ АРХІТЕКТУРИ ТА ІКОНОПИСУ

У статті висвітлено архітектурні особливості Покровської церкви та подано опис найцікавіших сюжетів ікон, пов'язаних з Переяславициною. Визначено архітектурні, історико-мистецькі особливості, національні традиції архітектури та оздоблення інтер'єру Покровської козацької церкви 1606 р. з с. Острійки.

Ключові слова: церква, архітектура, музей, ікона, хрест, святий, монастир.

В статье освещаются архитектурные особенности Покровской церкви и подается описание самых интересных сюжетов икон, связанных